

MISCEL·LÀNIA

LES CASES SANTES A MALLORCA: UNA REVISIÓ HISTÒRICA ARRAN DEL SEU INVENTARI

THE «CASES SANTES» OF MAJORCA: A HISTORICAL REVIEW BASED ON ITS INVENTORY

Juan José Soler Martínez
Mª Antònia Grimalt Bosch
Universitat de les Illes Balears

Resum: Les *Cases Santes* o *Monuments* són muntatges efímers que esdevingueren de gran importància i significació, tant històrica com social, a causa del seu protagonisme a la litúrgia de la Setmana Santa. No obstant això, provocat pels canvis litúrgics del s. XX, moltes peces passaren a ser oblidades o fins i tot destruïdes. El present article proposa una aproximació històrica, per conèixer les principals fites que expliquin els orígens i canvis que s'han donat al llarg dels segles fins a les darreries de l'època moderna a Mallorca.

Paraules clau: Casa Santa, Monument, Dijous Sant, Setmana Santa.

Abstract: The *Cases Santes* or *Monuments* are ephemeral buildings that became of great importance and significance, both historical and social, due to their prominence in the liturgy of Holy Week. However, due to the liturgical changes of the 20th century, many pieces were forgotten or even destroyed. This article proposes a historical approach, to find out the main milestones explaining the origins and changes that have occurred over the centuries up to the end of the modern era in Mallorca.

Keywords: *Casa Santa*, Monument, Holy Thursday, Easter .

Introducció

El present article ve motivat per l'inventari que els autors d'aquest text van realitzar sobre els béns que conformaven les Cases Santes a l'illa de Mallorca. Aquest projecte fou impulsat des del Departament de Patrimoni del Consell de Mallorca, el passat 2022 dins el marc de les pràctiques del *Màster universitari en Patrimoni Cultural: Investigació i Gestió* de la Universitat de les Illes Balears. A hores d'ara, l'inventari es pot considerar una primera visió general, una mena d'estat de la qüestió material d'allò que es conserva.¹ Particularment, el considerem inconclús per vàries raons: primer perquè en ell falten alguns municipis per visitar; segon, perquè posteriorment a aquest s'ha pogut constatar l'aparició de més peces i material documental inèdit; tercer, per la limitació de temps del que es disposà per a dur a terme l'inventari. Tot plegat impedí la investigació particular de cada cas i, per tant, la incorporació d'una informació més extensa a les fitxes. A dia d'avui, no ens consta la continuïtat d'aquest projecte. En conseqüència, la informació recopilada no és encara suficient com per poder analitzar la història més recent. D'aquesta manera hem trobat més adient en aquest article fer una aproximació històrica que arribi únicament fins al final de l'època moderna.

La Casa Santa esdevé a vegades un tema incòmode per algunes persones. Determinada sensibilitat litúrgica, nascuda arran d'una interpretació del Concili Vaticà II, va descartar gran part dels ornaments i elements vinculats a les antigues cerimònies. Hi hagué una destrucció descontrolada de patrimoni sense coneixement de les institucions civils ni de l'autoritat eclesiàstica. El record d'aquest fet, la manca de conservació de les peces conservades i l'encara confrontació de sensibilitats

litúrgiques fa que avui la investigació pugui resultar problemàtica.

El plantejament d'aquest text s'articula mitjançant una breu història del fenomen fins a les darreries de l'època moderna. Per una banda, s'han volgut recopilar les darreres notícies i estudis, així com incorporar dades i plantejaments publicats fa alguns anys, per tal de reivindicar la seva vigència. A més a més, hem introduït les rúbriques dels principals textos litúrgics que ens permeten entendre el desenvolupament.

Malauradament, encara són pocs els estudis que hagin tractat el fenomen de les Cases Santes a Mallorca de manera monogràfica. Cal esmentar el valor reivindicatiu que va tenir l'exposició *Eucharistia, art eucarístic*, realitzada a la Llonja en 1993. En aquesta mostra es manifestà el valor patrimonial de les peces, fins aleshores relegades, com les urnes de Monument.² Més recentment, ha estat Pere Terrasa qui publicà un dels primers articles sobre el tema i establí el camí per futurs estudis, oferint una metodologia.³

Per aquells no introduïts en la matèria, la Casa Santa és l'espai preparat, a manera de muntatge efímer, per la reserva eucarística del Dijous al Divendres Sant. Per costum antiquíssim, en aquest dia l'Església catòlica no celebra el sagrament de l'Eucaristia com a mostra de dol per la mort de Jesucrist. No hi ha consagració, per la qual cosa no hi ha formes per combregar. Per tant i segons la pràctica actual, és necessari consagrar i reservar suficients formes perquè els fidels puguin combregar els dos dies. Segons la litúrgia tridentina només es reservava una forma que era l'emprada durant la Missa de presantificats del Divendres Sant i consumida exclusivament pel celebrant. La resta de la reserva, essencialment per la comunió dels malalts, es custodiava sense culte públic a un lloc adient.⁴ L'origen d'aquest costum és incert, encara que existeixen diverses raons possibles.

¹ Pot ser sigui també aquell «cens» de peces que Pere Terrasa demanava l'any 2014. Pere Terrasa Rigo, «L'escenografia de la casa santa de s'Alqueria Blanca», *I Jornades d'estudis locals de Santanyí. Santanyí: llengua, terres i gent*. Santanyí: Ajuntament de Santanyí, 2015, p. 270.

² De l'exposició només resta el record i el seu catàleg: Joana Maria Palou (comissària) et. alter, *Eucharistia, art eucarístic*. Palma: Govern Balear - Bisbat de Mallorca, 1993.

³ Pere Terrasa Rigo, «L'escenografia de...», *op. cit.*

⁴ *Memoriale Rituum*. Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1950, p. 40.

Evidentment, aniria acompanyat del desenvolupament del culte eucarístic fora de la Missa i de la mateixa reserva eucarística.⁵

Sentit i origen

Terminològicament, són diversos els mots que s'han aplicat i actualment s'utilitzen per designar al muntatge efímer que ens ocupa. La paraula «Monument» la trobem a la documentació històrica. Prové del mot llatí *Monumentum*, el qual significa sepulcre. No és estrany que el Diccionari català-valencià-balear reculli aquest mot en la seva tercera accepció, com a sinònim de sepulcre o tomba, i ens presenti exemples històrics del llibre de Blanquerna de Ramon Llull, d'un document del s. XV o dels sermons de Sant Vicenç Ferrer. La quarta fa referència directa al muntatge: «Altar més o menys adornat que es disposa en les esglésies per a exposar-hi durant el Dijous i Divendres Sant l'urna que representa el sepulcre de Jesucrist».⁶ De vegades el terme es pot interpretar als documents com el sepulcre o urna que serveix d'arqueta per guardar la reserva, encara que també en altres casos es pot associar al conjunt escenogràfic. A tall d'exemple podem citar com l'any 1395 el fuster Jaume Anget cobrà per fer un *monument per lo preciós cors de Jeshu Christ per lo Dijous Sant*,⁷ o com a la vila de Sineu l'any 1534 es va manar que *doneu a la dona Catalana tres sous i són per drap li comprarem per posar dins el monument el Dijous Sant*.⁸ En aquests casos sembla que seria el tabernacle.

⁵ S'esmenta per exemple la costum de no consagrar els divendres durant l'any, recordant aquest dia com el de la Passió i mort de Jesucrist. Per qual cosa, els sacerdots es veien en l'obligació de consagrar més formes per tal de facilitar la comunió, especialment dels malalts. Joaquín Bastús, *El Trivio y el cuadrivio, o, La nueva enciclopedia: el cómo, cuándo y la razón de las cosas*. Barcelona: editorial de la viuda e hijos de Gaspar, 1862, p. 208.

⁶ *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 2015, p. 560.

⁷ Magdalena Cerdà Garriga, *Fusters i imaginaires a la Mallorca Medieval (1229-1520): Els artífexs de l'escultura en fusta*. Madrid: CSIC, 2019, p. 55.

⁸ Bartomeu Mulet; Ramon Rosselló; Josep M. Salom, *Sineu aixeca una nova església. Segle. XVI*. Sineu: Ajuntament de Sineu, 1996, p. 281.

Des d'Amalari de Metz (†850), es començà a vincular el repòs de Crist en l'Eucaristia, amb el repòs del seu cos al sepulcre. Com indicà el liturgista Mario Righetti, la idea de reservar l'Eucaristia en un muntatge funerari és possible que sorgís a partir del s. XI. Possiblement fou gràcies al costum de guardar la creu de l'altar i la mateixa reserva eucarística des del Divendres Sant fins a la nit de Pasqua en un monument funerari.

Aleshores, per «complir» els tres dies, s'amplià també al dijous.⁹ Amb el temps i els canvis en les rúbriques, guanyà protagonisme la reserva del dijous al divendres i s'assimilà la idea funerària. Per això, es donà la utilització del sepulcre a manera de sagrari, i amb el temps s'equipara el nom de l'element principal amb el conjunt.

L'expressió «Casa Santa» resulta genuïnament mallorquina. Encara que Pere-Joan Llabrés datà el seu origen al s. XVI, gràcies als treballs d'investigació de la doctora Maria Magdalena Cerdà sabem que a finals dels s. XV ja s'utilitzava a la documentació, fent referència expressament al muntatge. Per exemple, el 1484 es pagà a un dels mossos del fuster Andreu Salort per *la cuberte del fons per dues bares fan en la case hon ameten lo Corpus Domini*.¹⁰ L'expressió degué ser ràpidament popular i reconeguda també oficialment, perquè a la consuetud de Sagristia de 1511 ja apareix com *Casa Sancta*¹¹ i a l'Ordinari de 1516, s'esmenta com *Domus Sancta*.¹²

El doctor Gabriel Llompart afirmà que l'expressió «Casa Santa» era utilitzada habitualment al s. XIV pels pelegrins catalans a Palestina, per anomenar a la Basílica del Sant Sepulcre.¹³ Tenim

⁹ Mario Righetti, *Historia de la Liturgia*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1955, p. 799-800.

¹⁰ Magdalena Cerdà Garriga, *Fusters i imaginaires...*, op. cit., p. 56.

¹¹ Gabriel Seguí i Trobat, *La litúrgia de la Seu fa cinc-cents anys La consuetud de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca* Vol. II. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2015, p. 94.

¹² Pere-Joan Llabrés i Martorell, «Celebración litúrgica», Aina Pascual (coord.), *La Catedral de Mallorca*. Palma: José J. de Olañeta, 1995, p. 233.

¹³ Gabriel Llompart i Moragues; Ramon Josep Pujades i Ballester; Julio Samsó Moyà, *El món i els dies. L'atles català*. 1375. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 61.

algunes mostres d'aquesta denominació en època moderna, ja que de la mateixa manera es referia fra Josep de Lossada¹⁴ o Antoni del Castillo¹⁵ al Sant Sepulcre.

No ens ocupa ara recordar la influència d'aquest edifici al llarg de tota la història cultural cristiana, però sí que és necessari remarcar el seu important valor simbòlic. Quan es preparaven els muntatges recordant la sepultura de Crist, de manera conscient o inconscient, s'estava fent una referència al Sant Sepulcre i la seva monumentalitat. Aquesta idea ja fou defensada per Llompart¹⁶ i creiem que té gran valor per poder interpretar els orígens dels muntatges. Curiosament, està documentat com al s. XVI la reserva del Dijous Sant de la Basílica es custodiava dins el propi edicle del Sant Sepulcre.¹⁷ Així ho afirmà fra Bonifaci de Ragusa, custodi de Terra Santa entre 1551 i 1559, i de 1564 fins a 1565. Cal dir, a més, que aquest franciscà participà activament al Concili de Trento i fou diplomàtic amb diferents destins internacionals al llarg de la seva vida. No s'ha pogut aclarir l'inici d'aquest costum a Jerusalem, però és possible que datí almanco des de finals del s. XIV, quan els frares franciscans tenen major protagonisme en l'ús de l'edicle. El costum sembla que encara era vigent a mitjans del s. XIX.¹⁸

Finalment, pel que fa a la terminologia, Mn. Antoni Maria Alcover va recollir a principis del s. XX una altra denominació pel muntatge: *la Presó del Bon Jesús*.¹⁹ Encara que afirmà que era comuna «a molts de pobles» sembla ara en decadència o

perduda. Les rúbriques actuals no li donen cap nom especial, ho anomenen simplement com «el lloc de la reserva».²⁰

A la recerca d'un primer model

No està documentat l'inici concret del fenomen de les Cases Santes a Mallorca, encara que podem pensar que es desenvoluparia de manera paral·lela a la reserva eucarística per a l'adoració pública. Arran de la festa del Corpus Christi instituída el 1264 pel Papa Urbà IV, el culte a l'Eucaristia fora de la Missa començà a estendre's en gran manera. En temps del bisbe de Mallorca Pere de Morella (1266-1282), ja es va prescriure que al centre de l'altar hi hagués una caixa o sagrari per la reserva eucarística.²¹ Per altra banda, les primeres processons del Corpus es donaren a la Seu de Mallorca entorn el segon terç del s. XIV.²² Cap al 1350 es data el costum de reservar l'Eucaristia dins una Marededeu sagrari en acabar la processó del Corpus.²³

En el context del Dijous Sant, Pere-Joan Llabrés afirmà que durant el s. XIV l'hòstia era dipositada a la sagristia i que no fou fins al s. XV quan s'iniciaren l'adoració pública i els primers muntatges. No obstant això, existeixen documents entorn de la darrera dècada del s. XIV que ja en parlen. Hem citat anteriorment la feina de Jaume Anget l'any 1395, però existeixen d'altres. Just l'any següent, l'abril de 1396, s'encarregà al pintor Joan Massana la compra de *cent canes de canyamàs de Burgunya per lo sobre cel de la capela*

¹⁴ José de Losada (O.F.M), *Via dolorosa de Jerusalem que visitando la Casa Santa [...]*. Salamanca: Francisco Onorato y San Miguel, 1724.

¹⁵ Víctor de Lama de la Cruz, *Urbs Beata Hierusalem. Los viajes a Tierra Santa en los siglos XVI y XVII*. Madrid: Biblioteca Nacional de España, 2017, p. 146.

¹⁶ Gabriel Llompart, «L'ombra de la custòdia és allargada», *Eucharistia. Art Eucarística*. Palma: Govern Balear - Bisbat de Mallorca, 1993, p. 32.

¹⁷ Fray Artemio Vitores González, *El Santo Sepulcro de Cristo, corazón del mundo cristiano*. Jerusalem: Franciscan Printing Press, 2019, p. 88.

¹⁸ Joaquín Bastús, *El Trivio y el cuadrivio...*, op. cit., p. 210.

¹⁹ Antoni Mª Alcover, *Corema, setmana santa i pasco*. Palma: Moll, 1956, p. 95.

²⁰ *Misal Romano*. Madrid: Libros Litúrgicos, 2016, p. 272.

²¹ Pere Joan Llabrés i Martorell, «La celebració de l'Eucaristia i la fe en l'Eucaristia en la tradició vivent de l'Església de Jesucrist», *Eucharistia. Art Eucarística*. Palma: Govern Balear - Bisbat de Mallorca, 1993, p. 20.

²² Joan Domenge i Mesquida, *L'argenteria sacra a les esglésies de Mallorca (segles XIV-XVI)*. Palma: José J. de Olañeta Editor, 1991, p. 71.

²³ Gabriel Llompart Moragues, «Les Marededéus sagraris de Mallorca», *Miscel·lània Litúrgica Catalana* 14 (2006), p. 61-62.

*de Corpus Christi hon està reservat lo cos preciós de Jesuchrist lo Digous e Divenras Sant, a raó de III sous (...).*²⁴

Encara que el costum no tingués molts anys de pràctica, almanco podem imaginar que des dels seus orígens ja tenia un caràcter escenogràfic i monumental destacable. L'any 1398 el fuster Nicolau Grasset amb el seu taller intervingué en el bastiment del monument catedralici per reparar-ho. Sembla a més que obrà una sèrie de capitells de fusta policromada, que com indica Cerdà, mostra la riquesa de la posada en escena i la perícia del fuster.²⁵ Si avancem en el temps, són vàries les notes conservades a l'Arxiu Capitular sobretot amb relació a les despeses per muntar, encara que també pel seu manteniment o ornamentació. L'any 1484, un mosso del mestre Andreu Salort cobrà per *la cuberte dels fons per dues bares fan en la case hon ameten lo Corpus Domini*. En 1511 treballava juntament amb Salort, el fuster Bartomeu Pol i es parla del portal per la Casa Santa. Així mateix, sabem que en 1517, el portal del conjunt fou ornamentat amb pintures.²⁶

Desgraciadament, cap dels elements esmentats s'han conservat. Tampoc ens consta l'existència de cap descripció precisa o, fins i tot, font gràfica a tall de dibuix que permeti imaginar la visió de la Casa Santa medieval a la Seu. La Consueta de Sagristia de 1511, parla de la preparació del muntatge. No aporta grans trets del conjunt escenogràfic, però sí que remarca la importància de la neteja, la col·locació d'un ara dins el tabernacle i l'ús de cortines.²⁷ Sobre la neteja, és compressible la insistència quant al sepulcre-tabernacle, tal com passa actualment, només era utilitzat aquell dia i restava sense ús la resta de l'any. L'existència del bastiment de fusta i el sobrecel, a més de

tots aquells elements ornamentals que segurament s'incorporaven, ens permet assegurar que, almanco conceptualment, existeix un paral·lelisme entre el model primerenc i els posteriors d'època moderna.²⁸ Creiem, que com ha passat amb altres manifestacions, la Seu degué servir de mirall per la majoria dels temples i parròquies de l'illa, que degueren copiar el seu model. L'escenografia es desenvolupà per tota l'illa. Per exemple, de la parroquial de Sineu, es diu com al s. XVI es cobrien les parets del muntatge amb teles de canemàs mitjançant bastiments de fusta a manera de dosser o sobrecel.²⁹

Recentment, a Can Balaguer, s'ha exposat públicament³⁰ una obra oculta del patrimoni conventual de les jerònimes de Palma: La portalada brodada per la Casa Santa. Aquesta peça, única en la seva tipologia, ens permet imaginar més o manco com podien ser alguns dels elements perduts abans esmentats. A l'exposició ha estat datada de finals del s. XV, per tant, propera dels grans muntatges catedralicis. No dubtem de les possibles diferències, com per exemple les seves mides, doncs encara que el portal conventual sigui d'alçada considerable, no creiem que fos comparable a les catedralícies. Per altra banda i en l'àmbit material, la portalada de la Seu estava feta de *lenya*³¹ i la conventual és una peça de teixit completament brodat. Malgrat les dissonàncies, és de gran importància la conservació del programa iconogràfic. Desconeixem com era aquell programa pintat de la Seu, però és molt possible que tots es moguessin dins un context similar i, per tant, poguessin compartir un repertori comú.

²⁸ De vegades la historiografia, per manca de documentació, estudi o seguint un tòpic, ha insistit molt en la influència post-tridentina i del barroc descartant una continuïtat amb la tradició medieval. Ara plantegem la hipòtesi de que no existeix una ruptura conceptual sinó més bé una adaptació estilística.

²⁹ Bartomeu Mulet; Ramon Rosselló; Josep M. Salom, *Sineu aixeca una...*, *op. cit.*, p. 281.

³⁰ Montse Terrassa, «Can Balaguer expone tres tapices inéditos de Gaudí en Mallorca», *Diario de Mallorca* (21/11/2022) [consultat el 08/10/2023] [Can Balaguer expone tres tapices inéditos de Gaudí en Mallorca \(diariodemallorca.es\)](https://www.diariodemallorca.es)

³¹ Magdalena Cerdà Garriga, *Fusters i imaginaires...*, *op. cit.*, p. 56.

²⁴ Gabriel Llopart Moragues, *La pintura medieval mallorquina: su entorno cultural y su iconografía*, Tom 4. Palma: Lluís Ripoll, 1977, p. 91.

²⁵ Magdalena Cerdà Garriga, *Fusters i imaginaires...*, *op. cit.*, p. 56.

²⁶ Magdalena Cerdà Garriga, *Fusters i imaginaires...*, *op. cit.*, p. 56.

²⁷ Gabriel Seguí i Trobat, *La litúrgia de...*, *op. cit.*, p. 96.

Figura 1. Detall de la portalada brodada conservada al convent de Sant Jeroni.
Fotografia dels autors.

Aquest cas de les jerònimes, si l'acceptem com un referent general, esdevé un antecedent directe del qual trobarem durant la modernitat. No és el nostre objectiu explicar profundament el progra-

ma iconogràfic que presenta, però si cal esmentar a grans trets que ens trobem: a la part superior de la dita portalada apareix (d'esquerra a dreta), el lament de Crist sobre Jerusalem, el sant sopar i

el lavatori de peus. Als laterals trobem intercalats personatges bíblics amb àngels portant els símbols de la Passió o *Arma Christi*. Aquests personatges són fàcilment identificables com profetes per la vestimenta i la filactèria que els acompanya. Encara que els textos estan molt malmesos i és quasi impossible llegir les profecies, es poden reconèixer els noms dels profetes Elies i Job, i almanco per atributs, identificar al rei David.

Pel que respecta als primers tabernacles, que suposem amb forma d'urna o sepulcre, no s'ha conservat cap peça. És cert que la nota documental de 1395, anteriorment esmentada, seria un primer testimoni d'aquests mobles i de la seva realització en fusta. Fora de Mallorca, per exemple, sabem l'existència del sepulcre de la catedral de València, documentat l'any 1432.³² Alhora, a la catedral d'Eivissa trobem la custòdia turriforme de 1399, sobre la qual Francesc Xavier Torres ha defensat la hipòtesi d'una doble funció: per una banda, serviria per mostrar la forma al damunt de la torre durant la processó del Corpus, i per altre custodiaria en el seu interior la reserva del Dijous Sant, establint així un simbolisme de mort-resurrecció.³³ Encara que la dita peça presenta un programa iconogràfic on la Passió té certa importància,³⁴ no hem trobat en l'àmbit insular cap altre possible cas semblant. A més a més, la documentació conservada esmenta només la funció per la processó del Corpus.³⁵ Davant la falta de peces només ens queda fer un exercici de comparació formal. La tipologia que creiem més adient i lògica és la dels sepulcres per enterraments. Hem d'esmentar que les dimensions dels tabernacles

havien de ser prou grans per a poder guardar en seu interior un calze amb una patena al damunt. Així ho recullen diferents textos litúrgics, com per exemple la consuetud de Sagristia de 1511.³⁶ La Seu guarda un nombre representatiu de sepulcres medievals. La majoria consten d'un cos horitzontal i rectangular allargat i una tapadora o sostre a dues aigües. Evidentment, bastants presenten la imatge del difunt jacent, per la qual cosa cal fixar-se més bé en la forma i en el repertori ornamental no-figuratiu. Podem destacar del s. XIV, el sepulcre de fusta policroma de fra Pere Bennàsser, i el petri del Bisbe Berenguer Batle o el d'Arnau Sa Torre. Del s. XV, el de Beatriu de Pinós o el ricament ornamentat de Pere-Joan Llobet. Creiem possible que el tabernacle-sepulcre pogués semblar-se a alguns dels casos esmentats.

A més a més, Mallorca custodia un conjunt d'arquetes d'argent petites que es mouen, segons criteri de Joan Domenge, entre finals del s. XIV i principis del s. XV,³⁷ per tant, coetànies dels inicis de les Cases Santes. Es creu que servien per a la reserva eucarística, encara que també és possible que custodiessin els olis sagrats. Pot ser les peces avui desaparegudes se semblaven a aquestes però amb majors dimensions. El que volem aclarir també és com aquestes arquetes i les del monument estarien unides per una espiritualitat comuna. Del context catedralici, i amb unes mides també relativament petites, volem destacar l'existència d'una crismera i una arqueta, ambdues del s. XV i a hores d'ara (2023) exposades al Museu capitular. Aquestes dues peces també ens podrien suggerir com seria la forma i l'ornamentació dels sepulcres-tabernacles primitius.

Sobre la pràctica litúrgica i devocional vinculada als muntatges, aporta gran informació la Consuetud de Sagristia de 1511. Per exemple, una vegada reservada l'hòstia, davant la Casa Santa es col·locava un bancal per tal de col·locar damunt el setial del bisbe. En aquest es reclinava, amb l'ajuda de coixins, una gran creu d'argent per l'adoració

³² Jesús Rivas Carmona, «El Sepulcro, el Monumento del Jueves Santo», Marcelina Calvo Domínguez (coord.), *Caminos de paz: Mane nobiscum Domine*. Ourense: Xunta de Galicia, 2005, p. 381.

³³ Francesc Xavier Torres Peters, «La custodia de la Catedral de Santa María de Ibiza», Jesús Rivas Carmona (coord.), *Estudios de platería San Eloy*. Murcia: Fundación Caja Murcia, Universidad de Murcia, 2010, p. 749-750.

³⁴ Gabriel Llopart Moragues, «La orfebrería mallorquina en torno a 1400», *Mayurqa* 12 (1974), p. 104.

³⁵ Joan Domenge i Mesquida, *L'argenteria sacra a...*, op. cit., p. 75.

³⁶ Gabriel Seguí i Trobat, *La litúrgia de...*, op. cit., p. 95.

³⁷ Joan Domenge i Mesquida, *L'argenteria sacra a...*, op. cit., p. 104.

ció dels fidels. Tampoc no podia faltar un recipient per recollir almoines.³⁸ Aquest costum, de col·locar un crucificat per la seva veneració, estigué molt estesa a l'illa fins al s. XX quan es prohibí, encara que extraordinàriament per viu fins a l'actualitat al poble d'Alaró. Pel que fa a la música, la mateixa consuetud recull com es cantava el *Símbol de Sant Atanasi* en el moment de fer la reserva.³⁹ Podem afegir una altra pràctica com la de segellar el tabernacle amb cera, per protegir i emfatitzar el tancament de la tomba, la qual donaria origen a l'expressió popular de «tenir cera del corpus».⁴⁰ Aquesta consuetud recull també devocions populars com «el cercar esglésies», origen de la tradició actual «d'anar a fer cases santes».⁴¹ Per la seva part, l'Ordinari diocesà, publicat el 1516, explica algunes cerimònies i rituals segons els usos i costums de la Diòcesi de Mallorca. Sobre la reserva, demana preparar una capella de la millor manera possible, amb un sagrari que es pugui tancar i estigui ornamentat.⁴²

La tipificació de la Casa Santa barroca

Arran del Concili de Trento i del moviment contrareformista, totes les manifestacions culturals dedicades a l'Eucaristia guanyaren encara més importància. Gràcies a la Contrareforma es reafirmà el dogma de la transsubstanciació, sent confirmat i destacat el culte a la reserva i l'exposició del Santíssim.⁴³ El culte eucarístic esdevingué un recurs

catòlic contra el món protestant,⁴⁴ on les arts jugaren un paper clau. Festes com la del Corpus o el Dijous Sant adquiriren més força, i devocions noves com les Quaranta Hores s'expandiren ràpidament.

El *Caeremoniale Episcoporum* és un llibre litúrgic que recull les rúbriques i explicacions de les celebracions presidides o en què assisteix un bisbe. Apareixen notes sobre els ornaments, rituals, textos i tot allò que conforma la litúrgia pontifical. Fou promulgat per Clemens VIII el 14 de juliol de 1600 mitjançant la Carta Apostòlica *Cum novissime*. És un text que, seguint l'esperit tridentí i les publicacions del Breviari (1568) i Missal romà (1570), pretén ser el model general per tots els episcopats catòlics. Pel que es refereix a les Cases Santes, cal fixar-se en les explicacions de l'Ofici i Missa de la *feria quinta «in Cena Domini»*, és a dir, la litúrgia del Dijous Sant. El text explica la diversitat de gestos que implica la jornada: la reconciliació dels penitents, la consagració dels olis, la missa, la processó, la reserva del Santíssim i el *mandatum* o lavatori de peus.⁴⁵ Del lloc de reserva no s'indiquen excessives notes, encara que de forma indirecta es sobreentén l'existència d'escalles que el bisbe cal que pugui per realitzar la reserva. S'anomena un lloc preparat dins l'església, que sigui el més bell i magnífic possible, ornamentat amb molts de ciris, i sobre l'altar per la reserva, sis canelobres amb ciris.⁴⁶ A més, el gravat que acompanya les indicacions és molt il·lustratiu. Trobem

³⁸ Rafael Serra Abellà, «A propòsit de G. Seguí, La litúrgia de la seu fa cinc-cents anys. La consuetud de sagristia de 1511 de la seu de Mallorca» *Revista Catalana de Teologia* 43/2 (2018) p. 562.

³⁹ Rafel Serra Abellà, «A propòsit de...», *op. cit.*, p. 552.

⁴⁰ Gabriel Seguí i Trobat, *La litúrgia de...*, *op. cit.*, p. 95.

⁴¹ *Ibid.*, p. 97.

⁴² *Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum alme Sedis maioricensis*. València: Johannem Joffre, 1516, f. CXV.

⁴³ Javier Ibáñez, «Los decorados de Semana Santa en Aragón en la Edad Media», Marlène Albert-Llorca, et al, *Monuments et décors de la Semaine Sainte en méditerranée. Arts, rituels, liturgies*. Toulouse: Méridiennes, 2009, p. 46.

⁴⁴ El propi Concili afirmà que «es sin duda muy justo que haya señalados algunos días de fiesta en que todos los cristianos testifiquen con singulares y exquisitas demostraciones la gratitud y memoria de sus ánimos respecto del dueño y Redentor de todos, por tan inefable, y claramente divino beneficio, en que se representan sus triunfos, y la victoria que alcanzó de la muerte. Ha sido por cierto debido, que la verdad victoriosa triunfe de tal modo de la mentira y herejía, que sus enemigos a vista de tanto esplendor, y testigos del grande regocijo de la Iglesia universal, o debilitados y quebrantados se consuman de envidia, o avergonzados y confundidos vuelvan alguna vez sobre sí». «Decreto sobre el Santísimo Sacramento» Cap. V. Traducció de Ignacio López de Ayala, *El Sacrosanto y Eucuménico Concilio de Trento*. Barcelona: Imprenta de D. Ramón Martín, 1847, p. 117-118.

⁴⁵ *Ceremoniale Episcoporum*. Roma: Ex Typographia linguarum externarum, 1600, p. 267.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 268.

una visió general d'un monument amb escales, molts de ciris i una arqueta o sepulcre. En el text s'indica també la presència de dos calces, un per la

reserva, de major mida, i d'altres ornamentals com l'humeral per portar el Santíssim o el pal·li blanc per la processó.

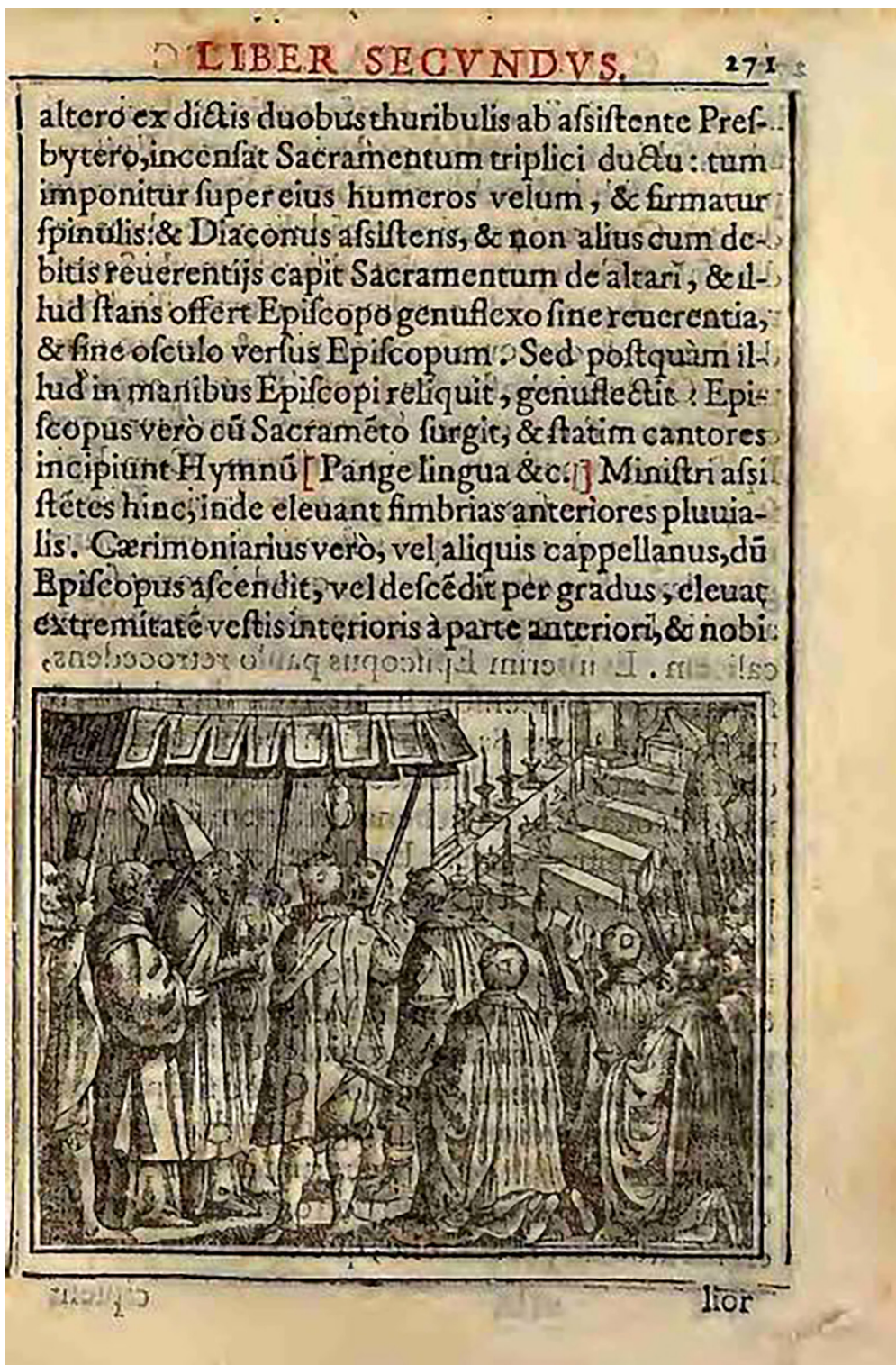

Figura 2. Gravats que representen la processó al lloc de la reserva.
Extret de *Ceremoniale Episcoporum*, Roma, Typographia linguarum externarum, 1600.

Tot i que, com hem assenyalat anteriorment, siguin poques les peces conservades d'època medieval, no pensem que hi hagués una ruptura o canvi extraordinari en la manera de realitzar el muntatge, sinó més aviat una evolució natural en el gust estètic. Ara bé, com indica Pere Terrassa, és possible que la Casa Santa al llarg del Renaixement fos influenciada pels monuments efímers de les exèquies reials. No obstant això, com el mateix autor indica, no sembla que Mallorca fos un cas representatiu a diferència d'altres indrets, com ara la catedral de Sevilla o el monestir de San Lorenzo de El Escorial.⁴⁷

Pel que fa a territoris més propers, a Catalunya hi hagué també una gran tradició del muntatge dels monuments, a hores d'ara bastant decaiguda. El Principat va sofrir una gran pèrdua de patrimoni religiós a causa de la crema de temples i la Guerra Civil, això ha dificultat molt el seu estudi.⁴⁸ La doctora Fina Parés ens divideix els monuments del territori català en dues tipologies: els monuments de regust i traça popular i els monuments d'estètica integrada en els corrents dominants del moment.⁴⁹ La primera tipologia es conformava majoritàriament amb estructures de fusta policromada i grans teles historiades. Actualment, no s'han conservat mostres similars a l'illa, encara que és possible que existissin telons o pintures amb el mateix caràcter historiat. La segona tipologia incloïa recreacions arquitectòniques d'escala monumental, que podien contenir inscripcions bíbliques o al·legòriques, a més d'elements figuratius com ara soldats o àngels. Aquests programes iconogràfics també foren comuns a l'illa i encara es conserven gran diversitat de mostres. Tot i haver-hi similituds amb aquests dos models, com també en podem trobar amb altres models naci-

onals, en línies generals a Mallorca no s'acaben d'assolir completament cap dels dos. Evidentment totes les mostres d'aquest fenomen comparteixen elements, però cada territori els adapta i desenvolupa segons les seves circumstàncies.

Encara resta pendent estudiar i aclarir la tipificació de la Casa Santa mallorquina a partir del Barroc. El Monument no era un tema menor, sinó que les esglésies s'esforçaven per millorar-ho. Consten deixes i donatius, fins i tot de bisbes com Díaz de la Guerra, que abans de partir a la seva nova diòcesis, va deixar a la Seu un donatiu de 829 lliures, 61 sous i 8 diners pel projecte del muntatge que s'havia iniciat.⁵⁰ És evident per les restes conservades que existí un model comú, on les estructures i els elements es repetien, comparint un programa iconogràfic similar. Bastiments, escalinata, passamans, portalada i sepulcre eren comuns per tot.⁵¹ Aquest model arribà fins el s. XX com explicà Mn. Alcover⁵² amb suficient força dins el subconscient cultural del poble. De la Seu sabem per exemple l'existència d'un portal «a la romana», que a més contenia parts de vellut carmesí.⁵³ El muntatge tenia un fort caràcter escenogràfic; utilitzava recursos teatrals i jugava amb les perspectives. Així ho demostren algunes notes documentals i les restes materials conservades. Per exemple, a la Catedral existí un *velum templi* pintat per Guillem Torres Rubert.⁵⁴ Aquest *velum* era

⁴⁷ Pere Terrassa Rigo, «L'escenografia de...», *op. cit.*, p. 275-276.

⁴⁸ Cal destacar que a Catalunya, amb la col·laboració de l'Estat Espanyol i gràcies a l'inventari de Béns de l'Església Catòlica, es recolliren multitud de peces originals d'aquests monuments. Fina Parés, «Els monuments de Setmana Santa a Catalunya: el convent de Santa Teresa i la catedral de Vic» *Monuments et décors de la Semaine Sainte. Arts, rituels, liturgies*. Toulouse: Méridiennes, 2009, p.160.

⁴⁹ *Ibid.*, p.160-164.

⁵⁰ «Del siglo XVI data la magnificencia del Monumento en nuestra Catedral» *Correo de Mallorca*. 10 d'abril de 1952, p. 6.

⁵¹ En aquest aspecte, són prou significatius un parell de gravats, recollits per Sebastián i Alonso al seu llibre dedicat a l'arquitectura mallorquina. Encara que representen arquitectures efímeres realitzades amb motiu de coronacions reials, realment comparteixen gran part dels elements i la composició d'una Casa Santa. Santiago Sebastián López; Antonio Alonso Fernández, *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*. Palma: Estudio General Luliano, 1973, p. 99-100.

⁵² Antoni Mª Alcover, *Corema, setmana santa...*, *op. cit.*, p. 95.

⁵³ «Del siglo XVI data la magnificencia del Monumento en nuestra Catedral» *Correo de Mallorca*. 10 d'abril de 1952, p. 6.

⁵⁴ Antonio Furió, *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*. Palma: Gelabert y Villalonga, 1839, p. 190.

una gran pintura a mode de sostre, que emfatitzava la idea d'arquitectura fingida. No fou l'únic cas, ja que Antoni Caimari pintà un per Sant Francesc⁵⁵ i Jaume Morey realitzà un altre per Santa Eulàlia.⁵⁶ D'aquest darrer, sabem alguns detalls més pels comentaris de Furió. La seva mida era de 54 pams mallorquins. Apareixien figures i àngels, que sostenien els misteris de la Passió.⁵⁷

Pel que fa al costum de muntar la Casa Santa a l'altar major, el seu origen resulta incert. Sabem que a la Seu des de l'època medieval s'ha construït a la capella del Corpus Christi, però la resta de temples optaren sempre, fins ben entrat el s. XX, pel presbiteri. Aquesta opció no sembla accidental, ja que contradiu directament les rúbriques. No podem oblidar que tot el muntatge esdevenia una gran escenografia pròpia dels dies de Setmana Santa. L'escena litúrgica es transformava per impactar als fidels i alhora, amb els elements visuals, emfatitzar les cerimònies i la predicació pròpia d'aquests dies. Amb la majoria dels retaules i imatges tapades de teles morades, les mirades es dirigien a l'altar major, que a més a més, presentava una visió diferent de l'habitual. Cal dir que, la Casa Santa a més de per la reserva servia en molts de casos per escenificar la sepultura de Crist després del Davallament i la processó del Divendres Sant. Així passava a la Seu encara en la dècada de 1950.⁵⁸ Entre altres possibilitats, l'elecció de l'altar major enfront d'una capella lateral podria ser per qualche influència dels muntatges funeraris i les exèquies, que ara se'ns escapa i necessita major investigació. Sí que es pot afirmar que el muntatge mai va perdre aquest vincle funerari. Per exemple, Terrassa afirma com la monocromia de les Cases Santes, que trobem a les representacions figuratives dels profetes i altres personatges, seria doncs una herència dels conjunts funeraris.⁵⁹ En aquest sentit, també podem pensar que el gran nombre

de ciris i llums que es col·loquen en els muntatges serien també provinents d'aquest llegat. No hem d'oblidar la gran importància de la cera en el món religiós, sobre la qual hi ha múltiples referències ja des de l'època medieval.⁶⁰ Realment la lluminària del Dijous Sant era una gran despesa, dons englobava no només la cera de l'altar i la Casa Santa, sinó també els ciris dels fassos, candeles i atxes per les processons.⁶¹ Aquest no era un producte qualsevol, per exemple a Santa Eugènia cada família comprava una atxa per les processons, la qual servia el Dijous per les dones, i el Divendres pels homes.⁶² En moltes ocasions eren obreries, confraries o les pròpies universitats les que satisfien el cost dels ciris i el muntatge.⁶³ Mossèn Alcover a inicis del s. XX esmentà com encara a molts de pobles l'ajuntament col·laborava amb el cost de la lluminària. El de Palma pagava 24 atxes pel monument catedralici, que s'instal·laven en les banquetes que portaven l'escut ciutadà.⁶⁴ Evidentment, el muntatge de la Casa Santa suposava un cost, i no ens referim només a la cera o altres productes, sinó també al fet d'instal·lar-la. Sempre es pagava a la persona o grups que intervenien. A tall d'exemple, en 1592, a Sant Marc de Sineu, Guillem Gili cobrà dues lliures i quatre sous.⁶⁵ L'any 1652, l'escolà Joan Blanquer de la parroquial de Manacor cobrà 23 lliures *por lo menxar, parar les hores y fer la Casa Sante, tocar la quede y per lo refus*.⁶⁶

⁵⁵ *Ibid.*, p. 26.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 121-122.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 122.

⁵⁸ J. Truyols Dezcallar, «El Descendimiento y el Santo Entierro de la figura de Cristo en la Catedral de Mallorca», *Correo de Mallorca*, 1 d'abril de 1953, p. 8.

⁵⁹ Pere Terrasa Rigo, «L'escenografia de...», *op. cit.*, p. 276.

⁶⁰ Maria Barceló Crespi, *Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca (s. XV)*, Palma: Lleonard Muntaner, 2019, p. 25-27.

⁶¹ Bartomeu Mulet; Ramon Rosselló; Josep M. Salom, *Sineu aixeca una...*, *op. cit.*, p. 280.

⁶² Sebastià Arrom Coll, *L'Església de Santa Eugènia (1583-1913)*. Palma: Ajuntament de Santa Eugènia, 1999, p. 254

⁶³ Albert Carbajal Mesquida, *Setmana Santa a Manacor: Història i tradició*. Manacor: Ajuntament de Manacor, 2007, p. 11.

⁶⁴ Antoni Mª Alcover, *Corema, setmana santa...*, *op. cit.*, p. 96.

⁶⁵ Bartomeu Mulet; Ramon Rosselló; Josep M. Salom, *Sineu aixeca una...*, *op. cit.*, p. 282.

⁶⁶ Albert Carbajal Mesquida, *Setmana Santa a Manacor...*, *op. cit.*, p. 16.

Pel que es refereix als programes iconogràfics del barroc, la conservació d'alguns conjunts del s. XVIII i d'altres del s. XIX (però hereus directes del barroc) confirmen l'existència d'un mateix model a l'illa. Ens referim al conjunt de personatges bíblics, anomenats generalment «profetes», però que engloben molt sovint d'altres personalitats veterotestamentàries. Com anteriorment s'ha indicat, la presència dels profetes, àngels passionaris o les *Arma Christi* podrien ser una herència del món medieval. Creiem que no existí ruptura i, per tant, s'assimilà un programa basat en les profecies rellegides en clau messiànica, però alhora formulat amb una plàstica nova. La seva col·locació dins els conjunts la coneixem aproximada gràcies a algunes fotografies. Normalment, es col·loquen

damunt les arquitectures, sovint a les balustrades.

La presència d'aquesta tipologia no és exclusiva de Mallorca, perquè sabem que per exemple a Sanremo (Itàlia) també hi hagué manifestacions similars, que coincideixen en temàtica i tipologia.⁶⁷ Molts de monuments d'arreu de la Península i altres bandes varen incloure de manera similar figures bíbliques o al·legòriques. El que destaca a Mallorca és la sovint repetició dels mateixos personatges, amb unes representacions similars i una solució formal quasi idèntica. Molt sovint trobem al rei David, els profetes Isaïes, Jeremies, Jonàs, entre d'altres. Dels conjunts conservats prevalen els pictòrics, encara que també hi ha casos escultòrics. D'aquest segon grup cal destacar en primer lloc les escultures de l'antiga Casa Santa de Sant

Figura 3. Part del conjunt de profetes i altres personatges de l'antic convent de Sant Domingo. Fotografia dels autors.

⁶⁷ Alfonso Sista, «I Cartelami di Sanremo e dintorni», *Monuments et décors de la Semaine Sainte. Arts, rituels, liturgies*. Toulouse: Méridiennes, 2009, p.169.

Domingo de Ciutat, ara a la parroquial de Sant Nicolau, i atribuïdes a l'artista fra Albert Borguny.⁶⁸ Aquestes peces, recentment restaurades,⁶⁹ mostren un conjunt nodrit de personatges bíblics (els habituals abans esmentats) i dues sibil·les. A l'illa no s'han trobat escultures similars, encara que podem imaginar que altres temples d'importància, com ara la Seu, també podrien tenir peces semblants.

La seva mida i qualitat artística ens permet imaginar la grandiositat del muntatge original. En

aquests paràmetres se li aproximava l'antic conjunt de Santa Eulàlia, del qual actualment desconeixem la ubicació i estat de conservació. Aquest estava conformat per personatges en mig relleu però d'una qualitat més discreta.⁷⁰ Pel que fa a les pintures, generalment són figures retallades i la qualitat varia segons el temple. La tipologia comuna, la tècnica i els acabats dificulten moltes vegades diferenciar la cronologia. Hi ha models del s. XVIII, com el de les Tereses (Convent de Santa

Figura 4. Alegoria eucarística. Extret de Melchior Prieto, *Psalmodia Eucharistica*, Madrid, Luís Sánchez, 1622.

⁶⁸ Antonio Furió, *Diccionario histórico de...*, op. cit., p. 24.

⁶⁹ «Sibilas y profetas vuelven a la iglesia de San Nicolás», *Taller de Restauració del Bisbat de Mallorca*, 18 de gener de 2023 [consultat el 3/10/2023] <https://tallerbisbat.blogspot.com/2023/01/sibilas-y-profetas-vuelven-sant-nicolas.html>

⁷⁰ Sebastián Escalas Sucari, «La parroquia de Santa Eulalia de Palma en los Certámenes Científico Literarios del Seminario Conciliar de San Pedro de la primera mitad del siglo XXI», Mercè Gambús (Coord.), *Història i patrimoni cultural de l'Església de Mallorca. El trànsit del s. XX fins al Concili Vaticà II*. Palma: Catedral de Mallorca, 2022, p. 316 - 317.

Teresa, Palma), però d'altres es mouen més bé en la incertesa del s. XIX o fins i tot del XX. Fos com fos, les variacions compositives i iconogràfiques són mínimes.

Sobre l'origen d'aquests elements, anteriorment hem exposat el cas de Sant Jeroni com un antecedent. Ara bé, la formulació dins el context barroc és molt diferent i sembla influenciada per l'escenografia i arquitectura efímera. Encara que no sigui pròpiament un model de Casa Santa, no podem obviar la portada del llibre la *Psalmòdia Eucarística* del mercedari Melchor Prieto (1622), en què personatges com el rei David o el sacerdot Melchisedec apareixen damunt les arquitectures com ho fan els mateixos o altres personatges als monuments de l'Illa. No és possible per ara estipular una influència directa d'aquest tipus de gravats. Almenco sí que ens permeten conèixer el context estètic i sobretot tenir en consideració la influència de la font gravada damunt la dimensió artística efímera, no només de Cases Santes, que existia a la cultura del barroc.

5. Conclusions

En primer lloc, s'ha pogut constatar com els mots que han fet referència al muntatge del Dijous Sant deriven del món funerari o del sepulcre de Jesucrist, és a dir, de la Basílica del Sant Sepulcre de Jerusalem. Per tant, no ens ha de sor-

prendre, tot i que la Casa Santa estigui destinada a la funció de reserva eucarística, la seva vinculació amb la sepultura de Crist.

Tot i poder semblar una tradició que proliferà amb força des de l'època posttridentina, els seus orígens es remunten a l'època medieval, on ja tenia un desenvolupament força escenogràfic.

Encara que s'han pogut apreciar influències externes o paral·lelismes, especialment provinents dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó, aquestes semblances no són suficients com per parlar d'una influència total o d'un model regit per el d'un altre territori. Podem parlar més bé, d'un model propi que, ara per ara, manca d'estudi i reflexió. Aspecte que podria ser tractat en una futura recerca.

Respecte al seu estudi, observem com qual·sevol investigació d'aquest fenomen cultural cal que tingui present el context històric i litúrgic. Els canvis de rúbriques, de gust estètic, de devocions o sensibilitats, entre d'altres, han afectat el seu desenvolupament sense cap dubte. Per això, serà clau la investigació de l'època contemporània, que en aquest article no ha estat possible treballar, però que segur ens donarà les respostes a la situació actual dels bens i la tradició. Estudi, que tard o d'hora, serà necessari per a la seva salvaguarda.